अनुलोमविलोमचित्रं लिखितं काव्यमिदं सटिप्पणं श्रीधरानंदसरस्वतीनाः ॥ ॥

Acc. No. - ~~2735~~ M-1662

Title - रामकृष्ण विलोमकाव्य (स्वोपज्ञटीकासहित)

Author - दैवज्ञसूर्य

Date - ?

Sub - काव्य.

folio - 15

Xerox - 30

Scribe - श्रीधरानन्दसरस्वती.

ननु रामादेः कथं मन्त्रयोमित्वमित्याशंक्याह। चिरमित्यादि। चिरं विरिं चिर्ब्रह्मा द्विपरार्द्धवसाने यावत्सर्वभूतापेक्षया चिरं तिष्ठतीति। परंतु च्यावनस्तु वनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन इति श्रवणात्। चिरं विरिं चिरिति ज्ञायते तेन स्यात् युगे पिपरि मितत्वात्
अथ साकारनासत्यसनारका इति सिनितछेदेन श्रीरामस्याख्या साकारता सासत्य सनारका नारके गासह वर्तमाना सनारका

॥ चिरं विरिं चिर्न चिरं विरिं चिः साकारनासत्यसनारकासा साकारनासत्यसनारकासा चिरं विरिं चिर्न चिरं विरिं चिः ॥२॥

सत्या सती सनारका सत्यसनारका सत्यत्वमबाधितं विज्ञानमयनारकं यत्तत्सनद्रूप विशिष्टमित्यर्थः। श्रीरूपक्षे सासा
कारनासत्यसनारका स्त्रिया स्वरूपिणी साकारता सनि सर्वदेववर्तमाना। किं भूतासनारका भिः सह सनारकं व्योम
ना न्न विद्यते यस्यां सा असनारका व्योमापि यस्यां लीयत इत्यर्थः परं नित्वं किंवर्णीयमित्यर्थः ॥ चिरं विरिं चि रित्यादि पूर्ववत् ॥

राम कृष्ण ॥
काव्य ॥ २

नामसीति असनि सत्यसीमना नामसीति अस

अथ रामकृष्णाभ्यां यां मायामवष्टभ्य साकारता स्वीकृता तस्याः स्वरूपमाह … मायये ति यया

नि शुक्तिकारजतवदसत्ये प्रपंचे सत्यसीमना सत्यत्वमापादिता ॥ अथास्या असत्यत्वं कार्यवशाद्धेतुमयतनं स्यात् … भंगुरा यमो ना

ऽस्थामालक्ष्मीरयमाने विघ्ने यमो नियमो यस्याः सा तथा योग्यायोग्यवा कुत्रस्थानत्वं कियत्कालं चेति … नस्याः

स्ति उत्तरक्षणे बाधदर्शनात् भंगुरता दृष्टनादृष्टेत्यर्थः ॥ किं भूतया मायया अक्षमसमक्षया नक्षमम … मक्षं यस्याः सा तथा

॥ नामसीत्यसनि सत्यसीमना मायया क्षमसमक्षयायमा ॥ माययाक्षमसमक्षयायमा नामसीत्यसनि सत्यसीमना ॥ २

यतः परमात्मा ज्ञानरूपः ।

मायायाः स्वरूपं विचार्यमाणे क्षिसमक्षं न प्राप्नोति प्रेक्ष्यमाणे नैव नश्यतीत्युक्तत्वात् ॥ … एवमुभयेथापि सममिति ॥ ३ ॥ श्री ॥

मायात्वज्ञानरूपा कथं सा ब्रह्मसमक्षं याति यतो ज्ञाने अज्ञानस्य व्याघातकमित्यर्थः ॥

॥ राम ॥
॥ २ ॥

एवमविद्यायाः स्वरूपं निरूप्येदानीमाह। केति। अत्र त्रिविधसंसारतापघ्नी कास्तीति विचार्यमाणे त्रेधाविद्यात्मिका
रादि। अग्र्यप्रभुः साम्बिका। ननु तर्हि कर्मकोऽविद्याशब्दव्यपदेश्यं। विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेत्युक्तत्वादित्याह। किंभू
ता त्रेधाविद्या तारकाद्या। तारकं परब्रह्म श्रीरामाख्यमाद्यं श्रेष्ठत्वान्निरूपयत्वेन प्राप्तं यस्याः सा तथा। उपनिषद्रूपागात्मिकेत्यर्थः
पुनः किंभूता विद्या। विपापा। विगतं पापं ज्ञानेन यया। तस्याः पापोपशमकत्वेन दृष्टान्तमाह। तोऽ रूपस्येति। निवासो यस्मिन्

का तापघ्नी तारकाद्या विपापा त्रेधा विद्यानोकहस्थं निवासः सेवा नित्यं कस्य नो धा विद्या त्रेधा पापाविद्याकारतापघ्नी पताका। ४

स वासः शीतलच्छायाद्युपस्कृतं गृहं तस्मिन्नानोकहरूपस्य संतापभयं नास्तीति तद्वद्देहे सार्थकारी शीतलेन विविधतापोन्मूलनमित्यर्थः॥
रूपपक्षे तु अथ रूपभक्तिसहिता विद्या अज्ञाननाशकत्वेनेत्याह। विधात्रे अनुष्ठाने। अर्जुनाय ब्रह्मणो वा रूप नो धा नित्यं सेवा पा
पाविद्याकारतापघ्नी भवति। श्रीरूपेन नो धः प्रेर्यमाणा नित्यं सेवा अनन्या भक्तिः सा पापं दुःखं तन्मूलमविद्याकारो ज्ञानं तद्भय
मपि नाशयतीति। तदुक्तं भगवद्गीतासु॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यमहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेनेति। अथ पताकेव पताका यथा
गरुडलाञ्छनाकिना। रूपपताका दृष्टमात्रैव रूपागमः इति स्वस्वरूपानुसंधानेन साक्षात्कारं व्यनक्ति तद्वदनन्यभक्तिरपीत्यर्थः॥ ४॥

5

राम कृष्ण
काव्य २

अथ माया परमात्मसमं धास्यादुंनत्राक्षोतीति स्वस्वरूपानुसंधानेनमाया निरस्कारइत्युक्तो। नचात्मज्ञानेमलनाशः
श्रीरामसेवायांतु विघ्नाभ्रमिस्तयानत्कालएवाज्ञाननिवृत्तिरित्याह श्रीरामइति। वारस्यधर्वा सपुमान्धीरःश्येनाः। निरोधीश्री
रामनोमध्यमनोनिमित्तभूतान्मध्यमध्ये एवभासमानेप्रपंचे अनेन। हिनाशितं। किंभूतान्। समात्। वनपवनीवरांतुवरांनेतुरामध्ये

॥ श्रीरामनोमध्यमनोदियेनधीरोनिरुंवरयवनीवराद्द्वारावनीवरयवरांनिरोधीनयेदिनोमध्यमनोमहाश्रीः ५

वरंयंनदद्दतीजानकीनद्दराङ्कुन्तुरित्यर्थः॥ ॥ कृष्णपक्षेतुनिरोधीपुमान्मध्यंचिद्द्चिक्रूधिस्वरूपंमनः इतःप्रपंचान्द्वारा
वनीवरयवरांनयेनवायुनिरोधीइंद्रियनिरोधीवापुमान्द्वारवत्यांवरयस्तत्रासत्तः कृष्णः। तंवरांनयेन्योगेनवैराग्येणवा
चित्तंनिरुध्यश्रीकृष्णंवरांनयेदित्यर्थः। नापिविघ्नैर्नाभिभूयेतइत्यर्थः। तदुक्तं तथानतेमाधवतावकाः क्वचिद्भ्रस्यंतिमार्गात्

राम ३

अथ कथाप्रसंगतस्तु विश्वामित्रः स्वयज्ञरक्षार्थं रामं याचयितुं दशरथं प्रत्यगादिति प्राह यस्य प्रतीहितनयस्त्वं कौ
शिके ददान् स सेषु सर्वं भद्रं नेषु व्रतम भिमतपूरणं व्रतं यस्य तथा दशरथः सहयोस्तनयोः समाहारो द्वितनयं तं तत्त्वं न ददत् स्वध
नं कौशिकविश्वामित्रे दशरथः ददतवान् । ननु प्राणादप्यधिकं पुत्राख्यं धनं विश्वामित्रार्थे केन निबंधनेन दत्तमित्याह । किं भूत

॥ कौशिके त्रितपसि स्वरवनीयोर्दशद्वितनयं स्वमातुः ॥
॥ रंतु मास्वधनन्न द्विशदयो नीवरक्ष ऽसि पतत्रिकेशिकौ ॥ ६ ॥

कौशिके त्रितपसि त्रिप्रकारं त्रिगुणात्मकं प्रसाद क्षोभ नाशात्मकं तपो यस्य स त्रितपाः तस्मिन् । किंभूतं द्वितनयं स्वं
आतुरं पितुर्वियोगादिति ॥ ॥ रक्षपक्षे तु श्रीशुकः श्रीशुकं प्रतिवक्ष्यमाणं सङ्कथोद्देशमनुवदति । मा आस्व यत्नत्रासमेना
सुसुक् श्रयतेगतिः परमार्थरतिर्यस्य तथाविधः परीक्षित् नद्दिन् रक्ष नीवरक्ष ऽसि पूतनास्थि तथा पतत्रिके शिको पपत्री
पक्षीव बकासुरः केशिहयरूपो दैत्यः कुः पार्थिव शरीरं तस्मिन् वादयोः स्ति आसमंतात् द्येयायस्य तथा च पूतनाबककेशिशरीर
णि कूपयेवा नारयदित्यर्थः ॥ किंकर्तुं क्रीडितुं क्रीडाकुलेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥

7

अथ विश्वामित्रं रामं प्रस्थितं श्रुत्वा राक्षसा रावणादयः कांप्रेषयामासुः इत्याह हे लंबाधरो हत्वं क्षरं याहि अपरश्च कृष्णश्च अपरो
वीः लंबाश्च धरो वीयस्याः सा तथा तस्याः संबोधनं । किंभूतेि त्रयेलवनासे त्रये लोकत्रये लंबानासा नासिका यस्याः सा तथा
विधे त्वं क्षरं नाशयोग्यं मानुषदेहे रामं प्रति याहि याहि २ श्रीदरेवी प्रेसिद्धि रुक्मिः । किं भूतात्वं आगनाज्ञा आगता आभा आज्ञा

॥ लंबाधरोरु त्रयलंबनासे त्वं याहि याही क्षरमागताज्ञा ॥
॥ ज्ञानागमा वृक्ष हि याहि यात्वे सेनौलिरुरोधबालं ॥ ७ ॥
त्रेय २
२ १

रावणानुज्ञा यया सा तथा ॥ ७ ॥ कृष्णपक्षेतु श्रीकृष्णं गोकुलस्थमाकर्ण्य कंसः पूतनामाज्ञापयतीति त्वं नत्र याहि बलं पुरं
वाथंरिक्ष अथ नत्र कुत्र इत्याह यत्र सेनौ लेबालं रुरोध इनास्वामिना सह वर्तमाना यशोदा बालं कृष्णं रुरोधे रुध्यात्रि नवनीनत्र
गोकुल इत्यर्थः कुतः एतावनम विश्वासे रुनवीनीत्याह हीति निश्चयेन ज्ञागमाः ज्ञानस्यागमो यया सा कोपि बालघातार्थमागमिष्यतीति

रामा ४

अथ तारकास्तूपं न रवाच समागनेत्याह। लंकीयनानयासाके नित्यगमाऽ भूवाल्लंकायामयनं गनिर्यस्याः सास्तूपंनरवानय
तारकयासाकं नित्यगमाः भूवा नित्यंगच्छतीति नित्यगमा पर्यटनासमर्था। भूमौ किं भूता अनुनयमा अनुकारानुनः प्रेरिनः
ननुनः अनुनः स्वनः प्ररनः एवं विधो योयमः रुनानं नगनदूरं नुकारोयस्याः निष्केपलर्थः। किं भूतासा। धवाशा धवविशयिणी

॥ त्वंकायनानित्यगमा धवाशासाकेनयानुनयमानुकारा ॥
॥ राकानुमाधन्नेतुयानकंसाशावाधमागत्यनिनायकालं ॥ ८ ॥

आशायस्याः सानधारामं भर्त्तारमपरक्षमाणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ कृष्णपक्षेनु। शावाधमा आगत्य कालं निनायाशावन्नियाः शावाः कव्या
दास्तेष्ववाः धमाः वालघाति नीयुतना। आगस्योगोकुलं प्राप्य कालं स्वग्रासकं स्वलं निनाय प्राप्नवती। ननु राक्षसी सा गोकुलं न
गता। नत्रन्ननेः पूर्वं किं न निषिद्धेत्याह। यत यतः राकानुसाराकानुपूर्णिमानयानुमीयनेसानथा। प्रथमनोरावदति सुंदरं रूपं धृत
वती नदा शिशयने केनापि गृहान्निर्गमने नो सिषा॥ नन्विति। निद्दारिणो यानकंसा यानोनरिनः कंसोयस्याः सानथा। पुनः कंसेनहष्टा

रामकृष्ण
काव्य

अथ विश्वामित्रयाचवस्थानुद्दिश्याह गाधिजेति । गाधिजो विश्वामित्रस्तस्याध्वरे यागे तत्र वैरं येषां ते खरदूषणादयो
तैर्नीता रामेण हताः सैनादेशादि प्रपंचमभिक्रम्य गता इत्यर्थः । कथंभूतास्ते रक्षसामताः रक्षसा रावणेन मता स्तोत्समानेन
प्रसिद्धाः ॥ ॥ कृष्णपक्षे तु पूतनावधमाकर्ण्य कंसेनान्ये वकवामनतृणावर्तादयः प्रेषितास्ते इति आह नामसाक्षरतानीति
कृष्णे सति ये रावैः प्रेषिता दैत्याः ते अध्वनाधिगा आयन् नमसाहंकारेण सन्मानादुत्साहयाक्षरता प्रपंचालकलाततो प्यतीते

गाधिजाध्वरवैराये तैर्नीता रक्षसामताः । नामसाक्षरतानीते ये रावैरध्वनाधिगाः ॥
तावदेव दया देवे यागे यावद्वासना । नासवादेव यागे यावद्देयावदेवे दता ॥ १० ॥ श्री ॥

परबलरूपकृष्णे ये दैत्या रावैः कंसनिदेशनादैः आगतास्ते अध्वनाधिगा गोकुलमार्गयाने ज्ञातो घश्च आधिमानसी व्यथा तां गच्छन्तः
प्राप्ताः अहो गोकुलं गत्वा प्रपंचातककृष्णे किं कर्तव्यमस्माभिः परंतु पूतनावन्म तैर्यमिति पर्याकुलचित्ता आयन्नित्यर्थः ॥ अथ मुनि
भिः केवलं रामार्पणीकृतस्य यागस्य प्रशंसामाह देवे रघुनाथे निर्दयारूपा प्रीतिस्तावत्तं भवति यावद्यागे अवसानं यागे क्रियमाणे श्री
वासनास्वर्गादिभोगप्राप्ताविच्छाराहित्यं तस्मात्फलराहित्येन क्रियमाणो यागः स रामप्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ ॥ कृष्णपक्षे तु कृष्ण
रब्रह्मस्वरूपतो भवधारयतो दैत्याः परामर्शं चक्रुरित्याह यावादेवदेवनाकृष्णमूर्तिः वहगे याउवदेरुपाने पक्षागेगे यागात् नरूपयतु
योग्यान नु साक्षात्कर्तुं अथ अन्येन निरूपयतु नशक्यत रस्यास्तनासवादिति सुसंवधि आसवं प्राणात्मकं शरीरं अवेत्य पश्य

३ त्वेन

अथ स्वरंदर्शनाय कौशिकेन सह गतो रामचंद्रस्तत्र किं कृतवानित्याह अथेति अनेन रामेण सभासु शिलाशैः सह चापं
भग्नं सभासु राजसभासु स्थितास्ते शिलावन्तो हृदो जानकीविवाहेप्सवो ये शिलाशा राजानस्तैः सह चापं भग्नमनेकैर्बलं
चापं भग्नं ते राजानोऽपि भग्ना भग्नमनोरथाः संजाता इत्यर्थः। नन्वीश्वरस्य भावेन किं तु कीनाशः नानन्दरुषा कीनाशस्य भावः कीन

॥ सभास्वये भग्नमनेन चापं कीनाशतानन्दरुषा शिलाशैः। शैलाशिवारूढनताशनाकीपंचाननेभग्नभयेस्ववासः ॥ ११ ॥

शायमनाः नयानन्दोऽभिनिविष्टो रावणस्तस्य रुषा कोपेन प्राचीनवैरानुबंधनिमित्तेन। अथवा पूर्वं धनुरुद्धनिश्चवृत्तो
रावणोऽधःपातितः परं तु न हन्तरिति रुषा इत्यर्थः॥ ११ ॥ स्वरूपदर्शने तु। गोवर्द्धनोद्धरणे इन्द्रो लाघवं प्राप्तः इत्याह। पंचाननेत्यादि
हू रुष्टे स्वभासः स्वस्य नापान् भग्नभये निःशंकं नर्तनं यथा यथागं कारयितुं प्रवृत्ते सति शैलाशिवारूढनताशनाकी दृष्टः। शैल
स्य गोवर्द्धनस्य शिषा इष्टपूरणेन तुष्टो रोषं प्राप्तिना अनेन एव नता भग्ना आशा भग्ना आशा हविर्ग्रहणे छाया इच्छा न यावि येना

॥ रामकृष्ण ॥
॥ काव्य ॥ १

अथ स्वयंवरार्थमागतानां राज्ञां मल्लानां वर्णयन्नाह । यां अक्षर नाम सीतां लोको न वेद अक्षरमविच्युतं नाम सौभाग्यं यस्याः
साक्षरनाम्नी सा चासौ सीता च तां जानकीमित्यर्थः । अविवादे विकुण्ठितकार्मुका नाराम चेडेण जितं नन्वस्मिन् नन्वस्मिन् विकु
ण्ठिते अविवादे सर्वसमनेऽपि कानारकानारकत्वं काप्राप्नोति । नारकासंयोगस्तु चेडेण विनाऽन्येन न सह न भवति अकृते चेडेण सा
सीतैव तारत्वं प्राप्नुमर्हतीति नान्येनेत्यर्थः ॥ ॥ कल्पपक्षे तु । गोकुले परिदृष्टे अस्त्यं इत्यं किं चलनीत्याह । सीमभारं स

॥ न वेद यामक्षरनामसीतां कानारकाविकुण्ठितेन विवादे देवाविनेन विकुण्ठविकारनाकान्तां सीमभाइक्ष्मयादवेन ॥१२॥
॥ तीव्रसेगौरन्वयत्रार्य्यो वैहीम नसो मनः ॥ नमसा नमहादेवै यो अधन्वरगोव्रती ॥१२॥ श्री ॥

मयादवेन देवाविनेन विकुण्ठविकाकारिताकान्तां न वेत्तीत्यध्याहारः । सीम्नो भारः सीमभारः सीमागिरिमर्यादा तस्या भारः तस्य
भारक्षम अत्रासौ यादवेश्चनेन राज्ञा अविनेरक्षितेन गोकुले जिकुङोगिरेरङ्गस्य शिलापाषाणादिविकारनाका । न कापीत्यर्थः ॥१२॥
अथ धनुर्विभङ्गे सति जानक्या रामो वृत इत्याह । नृपवानां व्रागावः किरणा यस्यैवंविधस्य तीव्रगोः सूर्यस्यान्वये चायंतेऽन्वयत्राः सूर्य्य
वंशाभिरक्षकादिलीपादयस्तेषु आर्य्याः श्रेष्ठः सूर्य्यवंशालंकरणो रामो वैदेहीमनसा मनः ज्ञानक्या पूर्वं मनसा वृतः । तेनैव धनुःपाणिर्वि
धेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ कल्पपक्षे तु । अस्मिन्सत्रे प्रतिगतः कृष्णैर्नमानिनः इत्याह । अत्र अयश्चरो गोव्रती । अत्र व्रतसत्रे अयन प्राप्तः वराभा
ग्य रागलिन्यो गावस्य व्रजे तं परिपालयति तेनोपस्थितं यस्यासौ गोव्रती कृष्णः तं नमसः अहंनाह नमानिन इत्यध्याहारः ॥१२॥ श्री ॥

॥ राम ॥
॥ ६ ॥

रामकृष्ण
काव्य ७।

अथ रामं राज्याधिकारिणं दृष्ट्वा कैकेयी सापत्न्यमदर्शीयदित्याह आमरवनसुंदराक्षी यदायदामननान आमःरवनःशशोयस्याः
सा आमरवना। अपरिपूर्णवचना सुंदराक्षी कैकेयी यदायदराज्यप्राप्तये दानं निर्बंधकरणं विस्तारयामास रवपुत्राय भरताय राज्यं
देयमिति दशरथाय निर्बंधं चकार आमत्वेन निपदेन दरुत्यमिति रुच्चैन अथ कथमामननानेत्याह। साच इमेनरुचा दीक्षा

॥ ननानरामप्रमदाय दायनेमेनेरुच्चामरवनसुंदराक्षी। क्षीरादरसं न रवमचारु मेने यदायदामप्रमदाननानः ॥ ७ ॥

इमे रामादयः पदयोग्या न भवंति। अथ तस्याः किं लौकिकं भयं नासीत्याह। प्रमदेति प्रकृष्टो मदो गर्वो यस्याः॥ ॥रुक्ष
पक्षे तु। कदाचित् रुक्षेन दधिमंडे भग्ने दुग्धनाशे च जाते सति यशोदाया विभ्रमो भूदित्याह। प्रमदाय यशोदा क्षीरात् तक्रात् रसं अ
णाम यि स्वं स्वकीयं न मेने यथा क्षीरे मम ना तथा न आणे भूदित्यर्थः। अथ रुक्षबंधनार्थं यदाम आपतदचा कार्यं समं न ज्ञानमि
ति मने। अनः दामा पूरणे हेतो न नानन्नापरिश्रांता भूदित्यर्थः॥ ७ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

॥राम॥
॥७॥

अथ वनवासार्थं रामे प्रस्थिते सति श्रीहरित्योद्धारप्रस्तावमाह नामभिरिति मन्नस्त्रामानां इतः मन्नः कामोपहितः स्त्रामा इंद्रः

तां प्रसिद्धां महित्वां इतः प्राप्तः तथा रस्त्रामा न्नापाक्तोन मरुतान् विमानतो सेहरत्नभगत्वादिलक्षणं प्राप्तः ॥ १८ ॥ बकुछपस

नपूर्वश्लोके शक्तो यशोदया बद्धः निस्यचितेन नत्रयमलार्जुनोन्मूलन प्रसंगमाह नाम वस्त्राभनुभूयनगा विषदे शक्ते सति यशो

॥ नामभिर्नो मन्नस्त्रामा न्नापादेषु विगानननां ॥ नां नगा विषदे पान्ना मात्रास्त्र न्नमनोभिना ॥ १८ ॥

दामा त्रास्तु त्र पान्नाने षाउन्नमन नभिना भूता न गच्छतीति नगौ वृक्षौ यमलार्जुनौ नाम्याम् विषयमभूतं मोक्षस्तस्य देकसि सति

यशोदा मात्रास्तु दधि दुग्धादि विषयेषु अपान्नाश्च निर्बंधासती उन्नमनः अलौकिक कर्मकर्तुः सच्छान भिनो समर्थ्या हा भृदि

त्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री

अथ सूर्पनख्या नासिकाछेदनं कुर्वन्नमिस्याह। नासेति। सूर्पनख्यास्तावन्नुन्नासावद्यः पत्रपालि नासा नासिका तस्या अवधं लिगानं छेदलक्षणं तेनाऽपत्रपा निर्लज्जा अस्ति लक्ष्मणस्य। अथ तां विनोदी अभ्यासया श्रीरामाज्ञया विनोदेयस्या स्तीति विनोदी तथा धीरः धीरोदात्तः। श्रीरामस्तुत्या सूर्पनख्याकृतया उपालंभेन विगीत्या अकीर्तिख्यापनेन सस्मितो भूत्॥ ॥कल्पसेतु॥

॥नासावद्यापत्रपाज्ञाविनोदी धीरोनुत्यासस्मितोघांविगीत्या त्यागीविद्यातोऽस्मि सत्यानुरोधी दीनोविज्ञापात्रपाद्यावसाना॥ १४॥

नारदशापान्मोचिताभ्यां कुवेरपुत्राभ्यां स्तुनः कृष्णो स्तोत्र प्रतिस्वस्वरूपमाह। अहं विद्यातः ज्ञानस्यागी ज्ञानपरोऽस्मि तथा सत्यानुरोधी सत्यं परं ब्रह्म तत्रानुरोधी त्यासक्तिर्यस्य स तथा लोकस्तु दीनो विषयेषु सक्तोऽस्ति अविज्ञा अविद्यानुयात्रयाद्यावसाना याद्वंतान विषयकं तस्य पद्यायइति ज्ञानभागिनी कृत्वे तेनैवावसानं नाशो यस्याः एवं स निशापविनिर्मुक्तिः क्रियतीत्यर्थः॥ १५॥

अथ पंचवटीवने सपरिग्रहे रामे कृताधिवासे सति किंचिदपूर्वं जातमित्याह। संभावितमिति संभावितमगारं भिक्षुरगात् क्षुभित
रावणः संभावितमगारं पूर्वं विज्ञातमगारं पंचवटीस्थलं। स्वेन घ्याजवं ज्ञानाधिः सन् व्याप सुतरामनघः स्वनघः निष्पापो य
था जवं शास्तास्मिन् ज्ञातः रावणो ज्ञानाधिः यानो गन आधिपश्चिंतायस्य सज्ञानकीदृशा निश्चिंतः आपजान धी निष्पापवं ज्ञानो
नो पिण्ना हर्शीनिं घकर्माकरोदिति सूचितं॥ः॥ पूर्वेपि कोनः कष्टः रंगाद्रंगस्थानात् रक्ताङ्गात् दोव्विनयापूर्वमे

संभावितं भिक्षुरगादगारं ज्ञानाधिरापस्वनघाजवं शाः शावं जघान स्वपराधिनायारगादगारंस्तम्भितंविभासं २०

गत प्राणां कंसं जघान। किं भूतं अगारं क्षुभितं अगारं राजकीयपरिवारस्तस्मिन् क्षुभितं सक्रोधं रक्षचारा रघानी सृष्टः
कथं निःसार्यत इति। किं भूतं विभासं विघ्यायं सद्यो मृत्यु चिन्तयुतं। अथ कस्माद्वेतोर्जघानेत्याह स्वपराधिनायाः अपराधिनो भावः
अपराधिता सुतरामपराधिता स्वपराधिता लथापि नृनिव घ्राग्रजहननपूनना दिकुदरचनादयो ये चापराधास्तत्कृतत्वादित्यर्थः॥२०॥

॥राम कृष्ण॥
॥काव्य टी॥

अथ मृगयापराधस्य श्रीरामस्य जानकीपरत्वेनो निर्वेदनाह । तयेति । तया जानक्यागतं मे निदिक मृषेव गतं निःक्रांतं ॥ अथ तस्य चिन्तनो नगंता केनी ना भविष्यतीत्याह किंभूतया अधिनारस्वनया कस्वैरा कोशमानया एवं तस्यां गतायां पिनाके लोका हितं जानं पिनाके पुरुषाधिष्ठाने लोकापवादहितं यमज्ञानेन मृगपृष्ठतो धावने स्त्रीहानिश्चेत्स पवादहितं जानमित्यर्थः ॥ ॥

॥ तयाजितारस्वनयागतं मा लोकापवादहितं पिनाके केनापियं नहिर वापकालो मातंगयानस्वरतानियातः ॥ २८

श्रीकृष्णपक्षेतु । कंसहननात्पूर्वरंगमाह यं कंसं केनापि प्रवरेण कालः कृतांतः यमः स्पष्टः अवाप ननु पद्मलस्वरूपस्य कथं द्वेष इत्यत आह । कथंभूतः कालः तद्हिता अथ कः स प्रकार इत्याह । किंभूतः कालः मातंगयानस्वरतानियातः मातंगः कुवलयापीडः तस्य यानं धावनं स्वरश्च तयोः क्रोशाः तमतिलंधितवान् क्रोशेन कुवलयापीडं मारयित्वा रंगं प्रापेत्यर्थः ॥ २९ ॥

॥राम॥
॥टी॥

18.

अथ रामस्य पुनर्जानकिं प्रति निवेदयन्निमाह । शिवेति । भो जानकि अयि दाक्षेन मया सह पंचवटीवने नर्मनरोचनेन शयेन त्वं गतासीत्यर्थः । अथ नवेत्वा हानं प्रकटयन्नाह । शिवे हा वधिये राक्षसे चित्रकूट रंगमालासीनि मायामृगमुक्ताननता मधेत्यर्थः । ॥ २२ ॥ सच्छपक्षेतु । सखस्य सामर्थ्यींवं सह ननात्रूर्वमेव प्रकरीभूतमित्याह । यः वाने वात्यारूपधरे दैत्ये तृणावर्त्ते सत्वरं अचलो भूद ।

॥ शिवे विदारि चित्रकूरंगमालापं चावटीनर्मनरोचनेवा । वानेचरोनर्मनटीवचायं लामागरं कुत्रचिदाविवेश ॥ २२ ॥

तथा लाभागरं कुत्रचिद्दाविवेश । लाला मा पूतनात स्यागरं विषं नर्मक्रीडामात्रमिव कुत्रचिदाविवेश । अनेन बाल्ये एतावंतं पुरुषार्थीपवादस्तनवानः । किंपुनर्यौवने इति सूचितं । एवमेतदुभयं सदृष्टांतमाह नटीचापमिव नटी नर्त्तकी चापं भ्रूभंगमात्रं यनितदृदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥

राम कृष्ण
काव्य १०

अथ जानकीं स्कंधे गृहीत्वा सत्वरं गच्छतो रावणस्य मार्गे हि जटायुना सह संयोगोऽभूदित्याह। नेनिाज्जटायू रावणं प्रतिवद
ति। भोः स्वमनमन्त इयं मालिनी दूयते। स्वमनं स्वगृहः तेन मनन्तऊन्मनः स्वगृहमेव करोषि परिकीय विचारं न करोष्यसावधा
नत्वादित्यर्थः। मालिनी सुकुमारी दूयते क्लेशं प्राप्नोति। किंभूता। पक्षिकंधरा पक्षिणी स्वपक्षपातिनि कंधरा मन्यायस्यासा।

॥ नहवा क्षिपसि पक्षिकंधरा मालिनी स्वमनमनन्त दूयते। नयद्दुन्नमनमस्वनीलिमाराधकं क्षिपसि पक्षिवाहने ॥ १७ ॥

तो हरमत्वाने क्षिपसि वा मुंच सि वा नहि संग्रामे त्वामो च यिष्यामीति नात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥ कृष्णपक्षे तु। उद्धवः क्रूरादयः कं
सिहते सति कृष्णं स्तुवंति। भो यदुन्नम स्वलीलिमाराधकंने पक्षिवाहनं क्षिपसि यदुषुउन्नम श्रेष्ठ तमस्वनीलिमाराधकं नीलिमे
वाराधयनीति नीलिमाराधकः मेघरंद्रनीलादिषु नीलत्वमवलोक्यतेरनुनरहनुस्मृतिं कुर्वाणं पुरुषं पक्षिवाहनं गरुडस्तस्मिन
क्षिपसि आरोहयसि तं गरुडवाहनं कृत्वा वैकुंठं नयसीत्यर्थः एवं परोक्षभावनाया एतत्पुनः कंसस्य श्रीमान्साक्षात्कारो हन्तस्तरस्य

राम ॥१०॥

रामकृष्ण
काव्य २२

अपपूर्वश्लोके अग्रेतनेनेति पदेन महति विरहदुःखे सति कथमजीवि रमेत्याह। पंपेति पंपातोयरसान किंतुनोयरसोयस्याः सा
एवं विधा पंपा किं नासीत्यर्थः। तथा वेदनेति निश्चयेनियतनेन नियमावनतार्नुमना सेवा किं नास्ति अस्त्येव एवमुभयथा रामस्य विशेषो
निविरहदुःखेप्यासीदित्यर्थः॥ २५ ॥ कृष्णपक्षे तु गोप्य उद्धवं परिहसंति किन्तु राज्यमित्यध्याहारः केशो रासेन यानि खापल्लं कथं
मस्मान्वेतारयसीनिरस्तचित्तं॥ २५ ॥ अथवा किं नाहूतरारः सुग्रीवो रामं शरणागतं रक्षतो रक्षते सनना नपहारायार शे मस्वं ने

किन्तु नोयरसा पंपा न सेवा नियतेन नवै। वैननेत यनिवासेन पापं सारयतो नु किं॥ २५
स्वननानपहानेन स्वांशेन विहिनागसे। संगताहि विनासे स्वननेहापननानसं॥ २६

ननस्य नग्नस्य शरणागतस्य आनयं हंती निसन तथा रामः शोन सुखेन स्वं तेन आश्वासज्ञानेन सुखेन स्वं सुग्रीवं ननेनेविस्ता
रितवान् न विहितो न संपादितो आगोऽपराधो येन स तथा निरपराधत्वेपि कृतार्थमित्यर्थः॥ २६ ॥ कृष्णपक्षे तु उद्धवो गो
पिकाः पति कृष्णस्याश्रिन गत पक्षपातेव दति सननामिति सुनेना कृष्ण इह सरखीं नीरसं नीरसं स्वानं रसाकंठ आपद्याप
नथा संगताहि विनासे स्वं जननं नानान संगत आप्तो योऽहिः सर्पः न स्य विनासे कृतेसति स्वं स्वकीयं जनं गोकुलस्थितं न तानविस्तारि

रामा।
।२२।

अथ वालिनं हत्वा सुग्रीवपत्नीममोचयत् श्रीरामस्तस्मात् कपीनां स रामः। अन्वनुनयेन धीरः कपिनालविभागेन योषारत्नवान् ॥
सच्छपसेतुगोपिकारं इति सद्वोद्धः। नयेन नीतिमार्गेण अस्ति। नुविनर्के दोषायोऽस्ति। दोषाणामायुः आश्रयस्तस्मात्। न पुनः रोषास्य
नीतिचेन नगे माविला तोपिकः। नगे पर्वते माविनीपा लवल्ली तत्र पिकतुल्यः स यथा अस भाविनार्थो भवति नद्दः ॥ २७ ॥ ॥

॥ कपिनालविभागेन योषारत्नवानयेन सः। स नयेन नु दोषाये नगे माविलता पिकः ॥ २७ ॥
॥ तेसभा प्रकपीवर्णमालिकानाल्पकप्रश्रा। मम भ्रमरकल्पितानाल्पिक भ्रमरसंकल्पना ॥ २८ ॥ कालिर्णाव पिकप्रभासते २८

अथांगदो रामं प्रतिवदति। भो राम ते सभा प्रकपिवर्णमालिकास्ति। प्रकृष्टा ये कपयो वानराः तेषां ये विशिष्टवर्णा तेषां माला
यस्यां सा तथा नानाविधवानरश्रेणीसंपन्ना तासु अत्यल्पकप्रसरे यथा भवति तथा नाल्पकसंख्याका परंतु अभ्रकल्पितानालि
अभ्रे मेघे आकारो येषां ते मेघमंडलपर्यंतं शरीरा वानराः संति अनेन नरक्षः पङ्क्तापास्त आकल्पितानाली त्यर्थः ॥ ॥ सच्छप
सेतुगोपिकास्त्वावरन्यायदेशेन पिकं वदति। भोः कालिमार्णवपिक कालिमासमुद्रकोकिलत्वपिनाल्पिकभ्रमेरसप्रकल्पनाभास
ते न तल्पे भवं नाल्पिकं सुरंतेन स्य भ्रमस्तत्तयोरससत्तस्य प्रकल्पना प्रभासते त्वा प्रसुरतप्रभेपवानरसः स एवं त्वपि भासते तसाक्षा २९

॥ रामकृष्ण ॥
काव्य ॥ २१ ॥

अथ समुद्रं नियम्य गंतुं शक्तोपि रामः क्षुद्रवानराणां कौतुकं द्रष्टुं सेतुं बंधयामास हि हेतोरित्याह । वारिदेति । अथ स श्रीरामः यं वे-
चिद्वानरं पाथोऽयनसेनवे आदिदेश पाथसां समुद्रकानामयनं यस्मिन् स पाथोऽयनः समुद्रः तस्य सेनवे सेतुबंधाय आदिदेश आ-
ज्ञापयामास परं हि सीतार्थं यथा भवति द्वयोः सीतयोः समाहारो द्विसीतं तस्यायः प्राप्तिः किं पुनरेकसीतालब्धिः सा तद्वयलभ्या
नो भवनीत्युत्साहेनादिदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कृष्णपक्षे तु । कंसेहने मानाभरोयसेनायराज्यं रत्वा स्वयं न तसेन्यप निर्बंध मे वेयास ॥

॥ वारिदे शद्विसीतार्थं पाथोनयसेनवे । वेनसेनयथोपायं यन्तासीद्विशोदिवा ॥ २१ ॥
॥ वायुजोनुमतो नेमे संग्रामे रविनो दिवः । वद्रिनो विरमे ग्रासं मेनेनो मनुजो युधा ॥ २२ ॥

सकृष्णः यथोपायं वेत्तसेनं यन्तासीन्नउपायं राजनीतिमननिक्रम्य वेनसेने वेषत्वधारकत्वेन सेनायंतानियंतासीन् विशो
द्विवा भूतलेलक्षणा दिवसे ॥ २२ ॥ अथ राक्षससंग्रामोपस्थितः श्रीरामो हनुमतः शंसामाह । वायुज इति वायुपुत्रोर्कम घोश्विरनः
मध्यश्च द्विवा संग्रामे वायुजो हनुमान् नरवीर्यस्मिन् स नरविः तस्मिन् राज्ञोवपीत्यर्थः तथा राज्ञोवद्विवासंग्रामे इग्स्थिते सति हने
मानेव संमनः राचौद्विवा नामाथविभिः सरसंग्रामे वायुपुत्ररव निर्वाहके इति भावः ॥ २२ ॥ कृष्णपक्षेतु कंसादिहननं राज्यस्थाने वी
कृष्णस्य किंचित्रं वर्णनीयमित्याहायो विरमे प्रान्ते सति वद्रिनोयसंमेने अनः मनुजः देवः सन् वायुपराक्रमी तत्र नक्रमपि चित्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ राम ॥
॥ २२ ॥

26

अथ रामरावणयोर्युद्धप्रसंगे वानरैर्व्याकुलीकृतो रावणः रामेण सह योद्धुं न प्रभावमगादित्याह यत्राकानुगानन्यवयोऽयनानि
नत्रैनेयुः रघोस्तनायुः अत्र कमनुगच्छन्ति ये कानुगाः शरणं गता वानरास्तेषु अनन्यवयो जन्मये येषां ते अनन्यवयसः सुग्रीवहनु
मादयस्तेषां मयनानि संग्रामे धूतप्रवेशप्रसरणानि यत्र न नेतुं ऋनायुः गतायुर्दशास्यः रघोः रामचंद्रस्य तनायः शरणं धानाय मान
समर्थोऽभूत्। प्रथमतो वानरैर्व्याकुलीकृतः सन् रामेण सह योद्धुमलं श्रावकाशो रावणोऽरत्नस्त्वर्थः ॥ २४ ॥ नीरदपक्षे तु

॥ स्तनायमायत्ररघोरितायुरं कानुगानन्यवयोऽयनानि निनाय वन्यं नगानुकारं युनारघोरत्रयमायतास्यः ॥ २५ ॥

पूर्वं वृन्दावनादिक्रीडावनेषु दृष्टो दैत्यानवधीदित्युक्तं नत्वत्रयमपि भयानकं हतमित्याह। य आयतास्यः श्रीकृष्णः युनारि घो
रत्रयं निनाय युनायोग्यं प्राप्ताश्वतेऽयरयश्चनुष्ठु घोरत्रयं भयानकत्रयं निनाय प्रापितवान्। त्रयं तु ना अघासुरः केशी चेति घोरत्रयं
स्त्वोति केनिनाय प्रापेत्यर्थः। अथ भयानकत्वमेवप्यत्नि। किंभूतं घोरत्रयं यः न न्यनगानुकारं वने भवो वन्यो दैत्यान्याघ्रादयो वा
तेषु नगः पर्वतस्तदनुकारो यस्य तं न अतिप्रचंडमित्यर्थः॥ २५॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ।

रामकृष्ण
काव्य ॥ १४ ॥

अथ सपरिवारस्य रावणस्य नारकत्वक्षणि प्रवेशोऽभूदित्याह रिपुः श्रीरुचा नारके आप रिपुरावणः श्रीमौसलक्ष्मी तस्याः
रुक्दीप्तिः प्रकाशस्तेनेत्यर्थः किं भूतः दाससुतान्वितः दासाः कुंभकर्णादयः सुताः इन्द्रजिदादयः तैः सहैव नारकं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ० ॥
रुक्पक्षे तु सदाचारु यथास्यात्तथा तन्विनासु गोपिषु श्रीपरीपुरिकेरनासीत् तन्व्याः नारीषु इनासु प्राप्तासु गोपिकासु श्रियः पर
श्रीराधिकायलक्ष्मीरिव सेरि-श्रीपुरीमथुरायां केपरप्रैलक्षणि रुक्षुरनासीत् गोकुले साऽविरहेण तन्विनासु लीनासु गोपिकासु

॥ नारिके रिपुरापश्रीरुचा दाससुतान्वितः ॥ तन्विनासु सदाचारु श्रीपरापुरिकेरनाः ॥ ३५ ॥

॥ राम ॥
॥ १४ ॥

मथुरायां रुक्मस्य सैरं ध्यासात् कं गार्हस्थ्यमभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

रामचन्द्र
काव्य १५

राम
१५